

РОЗДІЛ III. ПЕДАГОГІКА ТА ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

*Колун А.В., магістрант 2-го року підготовки,
спеціальність «Соціальна робота»,
Вінницький інститут Університету «Україна».*
*Науковий керівник: Ілініч С.Ю., к.філол.н.,
Вінницький інститут Університету «Україна»*

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

**ANALYSIS OF SCIENTIFIC ATTITUDES TO THE PROBLEM OF
SOCIALIZATION**

Анотація. В статті систематизовано теоретичні підходи до визначення поняття «соціалізація». Охарактеризовано три основні механізми та сфери соціалізації особистості.

Ключові слова: соціалізація, механізм соціалізації, сфера соціалізації, індивідуальність особистості.

Abstract. The article systematizes the theoretical approaches to the definition of the term «socialization». Three main mechanisms and spheres of socialization of personality are described.

Keywords: socialization, mechanism of socialization, sphere of socialization, individuality of personality.

Постановка проблеми. Проблема соціалізації дітей, як провідної умови становлення їх особистості, є однією з найбільш актуальних у сучасній соціальній психології, соціології та педагогіці. Особливо актуальною вона є для неповнолітніх із правопорушною поведінкою. Досягнення їх повноцінного розвитку, підготовка до самостійного просоціального життя й успішна інтеграція у суспільство потребують спеціального соціально-психологічного забезпечення процесу їх соціалізації на всіх його етапах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних підходів до соціалізації особистості на чільне місце висувається спектр досліджень і проблем, присвячених психологічним аспектам депривованих підлітків, які, переживаючи різноманітні форми й режими обмежень, відчувають своєрідну елімінованість із соціуму і мають нагальну потребу в отриманні соціально-психологічної допомоги (Т. Авельцева, І. Ващенко, Я. Гошовський, І. Жигаренко, Н. Завацька, В. Кривуша, Г. Щербакова, В. Яремчук та ін.).

Виклад основного матеріалу. Науковцями встановлено, що соціалізація визначається як процес формування особистості у певних соціальних умовах; процес

засвоєння нею соціального досвіду, у ході якого вона перетворює його у власні цінності та орієнтації, вибірково залучає до своєї системи поведінки ті норми і шаблони, які прийняті у суспільстві. Засвоєння соціального досвіду здійснюється поетапно: на кожній стадії соціалізації спрацьовують різні механізми, що забезпечують становлення різних новоутворень, важливих для формування особистості (Б. Ананьєв, Г. Андреева, О. Асмолов, І. Бех, Л. Виготський, А. Коваленко, М. Корнев, Г. Костюк, А. Мудрик, Б. Паригін, А. Петровський, К. Платонов, В. Рибалка, О. Хохліна, Т. Шибутані та ін.).

Саме через процес соціалізації, який є головним соціальним процесом, здійснюється взаємодія між особистістю та соціальним середовищем: інтеграція індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості [1].

Провідними формами реалізації процесу соціалізації є соціальна адаптація та інтеріоризація. Процес соціальної адаптації вказує на пристосування індивіда до рольових функцій, соціальних норм, спільностей, до умов функціонування різних сфер суспільства. Інтеріоризація – процес формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей, ідеалів; процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я». Такий двосторонній процес соціалізації передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків і активне їх відтворення. Тобто людина не тільки адаптується до умов соціуму, елементів культури, норм, що формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, а й завдяки своїй активності перетворює їх на власні цінності, орієнтації, установки [4].

Індивідуальність особистості, її потенційні можливості засвоїти культурний пласт суспільства, потреби та інтереси, спрямованість соціальної активності є найважливішими чинниками її соціалізації. До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на основі сформованої у її свідомості системи цінностей. Соціалізація здійснюється протягом усього життя людини. Це відбувається тому, що умови життя людини, а значить і вона сама, постійно змінюються, і вимагають входження у нові соціальні ролі та змін статусу, інколи докорінних. Проте якщо під час первинної соціалізації головною для дитини є соціальна адаптація (пристосування до суспільного середовища), то для соціалізації молоді і навіть соціально зрілої людини основну роль відіграє інтеріоризація (формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «Я» особистості). Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості [2; 3].

З. Фрейд виокремлює такі механізми соціалізації: імітація – усвідомлені спроби дитини копіювати і наслідувати поведінку дорослих і друзів; ідентифікація – засвоєння дітьми поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як власних; почуття сорому та провини – негативні механізми соціалізації, що забороняють й придушують деякі моделі поведінки. Ці механізми спрацьовують переважно на стадії

дитинства [5]. Але думки З. Фрейда були пристосовані деякими соціологами і до стадії дорослого життя особистості. Так, Т. Парсонс використовує фрейдівські поняття у теорії соціальної дії. Для нього імітація – це процес засвоєння елементів культури шляхом простого наслідування, а ідентифікація – вияв ставлення до соціального середовища та його складових, прийняття цінностей певних соціальних груп і спільнот, спосіб усвідомлення своєї належності до них [2]. Джерела сучасної концепції соціалізації, окрім робіт Т. Парсонса, містяться у працях А. Бандури, Г. Тарда [4].

Процес соціалізації розглядається в широкому і вузькому розумінні цього поняття. Соціалізація у широкому розумінні – це визначення походження і формування родової природи людини (йдеться про філогенез – історичний процес розвитку людства), у вузькому – процес включення людини в соціальне життя шляхом активного засвоєння нею норм, цінностей та ідеалів. З урахуванням цього соціалізацію можна розглядати як типовий та одиничний процеси. Типовий процес визначається соціальними умовами, залежить від класових, етнічних, культурних та інших відмінностей. Пов'язаний він із формуванням типових для певної спільноти стереотипів поведінки. Соціалізація як одиничний процес пов'язана з індивідуалізацією особистості, виробленням нею власної лінії поведінки, набуттям особистого життєвого досвіду, тобто зі становленням індивідуальності [1].

Теорія соціалізації виходить з того, що людина як активний суб'єкт суспільства є одним із чинників, що створює умови і обставини для власного й суспільного життя в цілому. Її дії органічно вплетені в механізм функціонування різноманітних соціальних систем. Особистість – об'єкт і суб'єкт соціальної взаємодії. Взаємодія соціальної системи і особистості здійснюється за допомогою певних механізмів впливу як на соціальні якості індивіда з боку соціальних систем, так і навпаки. Перша група трактується як механізм соціалізації індивіда, друга – як механізм зміни соціальної системи. Зауважимо, що систематичного аналізу та чіткої класифікації соціальнопсихологічних механізмів соціалізації у психологічній науці наразі бракує. Одні вчені до механізмів соціалізації зараховують наслідування, навіювання, переконання, зараження, інші – соціальну фасилітацію, конформізм, дотримання норм, або – засвоєння стандартів поведінки, прийняття групових норм, почуття сорому, самоконтроль, соціальний обмін. На думку Г. Тарда, механізм соціалізації включає в себе імітацію, ідентифікацію, керівництво [2].

Процес запровадження терміна «соціалізація» в науковий обіг вітчизняною психологією пов'язаний, насамперед, із аналізом філософами й соціологами зарубіжних концепцій формування особистості. Переважною кількістю філософів, психологів і соціологів поняття «соціалізація» розглядається як процес соціального становлення індивіда, формування і розвиток його соціальної сутності. Вважається, що соціалізація відбувається в процесі діяльності, спілкування індивідів, їх включеності в одне чи декілька соціальних утворень з метою самовираження особистості та її розвитку.

Виокремлюється декілька напрямів у трактуванні поняття «соціалізація». Один

із них визначає соціалізацію як «засвоєння індивідом соціального досвіду, в ході якого створюється конкретна особистість» [1]. Тобто підкреслюється формувальний вплив соціальних зовнішніх факторів на внутрішній світ особистості. Інший напрямок трактує соціалізацію як входження в соціальне середовище, пристосування до нього, засвоєння певних ролей і функцій, яке велід за своїми попередниками повторює кожний окремий індивід протягом всієї історії свого формування і розвитку [4]. Згідно з цим визначенням соціалізація зводиться до наслідування, копіювання найтипівіших моделей поведінки, приміряння певних ролей. На наш погляд, таке наповнення змісту поняття «соціалізація» втрачає одну з рис розвитку особистості, а саме – внутрішні перетворення, набуття та втрату певних якостей. Проте, навряд чи можна назвати соціалізацією з психологічної точки зору процес засвоєння та відтворення підлітком кримінальної субкультури або засвоєння ролі крадія, маніпулятора, кривдника, навіть якщо у певний період розвитку саме в таке оточення він потрапив. Тобто в процесі соціалізації важливою є спрямованість того соціального досвіду, що засвоює та відтворює особистість, аксіологічний зміст.

У психологічному словнику соціалізація – «процес і результат засвоєння і активного відтворення індивідом соціального досвіду, який здійснюється у спілкуванні і діяльності» [5]. На наш погляд, це визначення влучніше, але в ньому опущено прагнення самої особистості до перетворень, її робота над собою, бо тільки зовнішніми факторами соціалізувати особистість навряд чи вдасться. Багато психологів і соціологів підкреслюють, що процес соціалізації триває протягом всього життя людини й багато в чому залежить від спрямованості особистості [1].

Основними сферами соціалізації є діяльність, спілкування та самосвідомість. У діяльності людина виражає себе як суспільний індивід, проявляє особистісні смисли, виявляє самостійність, ініціативу, творчість та професіоналізм, засвоює нові види активності. У сфері спілкування відбувається поглиблене розуміння себе та інших учасників комунікативного процесу, збагачення змісту взаємодії та сприйняття людьми один одного. Сфера самосвідомості передбачає становлення Я-концепції індивіда, осмислення свого соціального статусу, формування соціальної позиції, моральної орієнтації засвоєння соціальних ролей. Так, на процес інтеграції особистості в певну соціальну роль істотно впливають очікування і вимоги її оточення. У систему особистості включаються спеціально вироблені засоби поведінки, які відповідають вимогам соціальної системи і формують соціальний характер особистості. Вплив соціальної системи, переломлюючись крізь внутрішнє «Я» людини, виявляється у зміні її поведінки. Починається вона з порушення рівноваги, потім переходить у стадію адаптації до особливостей даної системи і завершується стабілізацією, але вже на новому рівні. Механізми динаміки соціальної системи виявляються в появі або зникненні певних елементів, у зміні внутрішніх і зовнішніх зв'язків між ними. Чинниками соціальних змін є об'єктивні передумови (передусім економічні), індивідуальні особливості особистості, специфіка її взаємодії із соціальною системою. Соціальним середовищем (соціальним простором) функціонування особистості, соціальної системи є соціальні спільноти [2].

З'ясовано, що розвиток особистості забезпечується як соціальною детермінацією – соціалізацією, тобто зовнішньою детермінацією, так і самодетермінацією в процесі індивідуалізації завдяки розвитку самосвідомості, тобто внутрішньою детермінацією. З'ясовано, що саме поняттям соціалізації охоплюються усі найважливіші етапи формування особистості: адаптації, індивідуалізації, інтеграції, трудова та післятрудова стадії. На становлення особистості у підлітковому віці спрямовуються проходження перших чотирьох стадій, які різною мірою представлені у освітніх закладах різного типу під час навчання (Л. Столяренко, О. Хохліна).

В педагогічній науці, здебільшого, виокремлюють фізичний, психологічний та соціальний розвиток. У площині соціального та психологічного розвитку особистості і знаходяться поняття соціалізації та ресоціалізації [3].

Відомий вчений Б. Вульфов вказує на досить важливий для нашого напрямку дослідження адаптаційний аспект соціалізації. Він розглядає соціалізацію як процес соціальної адаптації людини, здійснення здатності до побутового (фізичного), морального, соціального виживання в існуючих і в нових, очікуваних або непередбачених обставинах, готовність вибрати правильні способи існування, зберігаючи свою активну позицію [2].

Глибоке наукове обґрунтування стадійності надає Д. Малешин. Він стверджує, що стадії самостійні та існують певні системні характеристики на кожній зі стадій, але є один і той самий об'єкт впливу. Для процесу ресоціалізації подібним об'єктом є особа з поведінкою, що відхиляється, яка втратила частково або повністю в силу об'єктивних та (або) суб'єктивних причин позитивні якості [1].

Більшість дослідників починають розгляд процесів адаптації особистості в умовах соціальної ізоляції з етапу їх адаптації до таких умов. Наявність у місцях позбавлення волі конфлікту високої інтенсивності ускладнює можливість розгляду стадійності процесу соціалізації в них. Тому, на думку дослідників, більш доцільним виглядає розгляд процесу адаптації по відношенню до осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Аналіз обставин звільнення дозволяє дійти висновку про те, що до звільнення можливі лише три типи ставлення до навколишнього – захист, заперечення, а також применшення [4]. Тільки після звільнення або при створенні умов для цього в установах перехідного типу ресоціалізація у них може мати місце в повному обсязі.

Адаптація пов'язана з набуттям досвіду життя на волі, а в особистісній сфері – плюралізму. На цьому шляху найбільшу трудність процесу ресоціалізації може становити їх ізольованість, створювана як представниками суспільства, так і ними самими. Процес адаптації звільненої особи потребує і перебудови її ставлення у вигляді визнання, яке безпосередньо пов'язане зі зміною світогляду, поглядів на навколишнє в ході рефлексії. Подібні радикальні зміни у відносинах з оточуючими особа може зробити лише за наявності умов для індивідуалізації. Період індивідуалізації і сам процес можуть бути розглянуті як прагнення до усвідомлення фактів суміщення процесів праці і відпочинку, самопізнання й пошуку засобів

самовираження, а іноді й поняття, що стикається з процесом простого фізіологічного та психологічного відпочинку; воно являє собою певне запобігання інтенсивних процесів адаптації, тимчасову зупинку з усіма можливими на даному етапі процесами і результатами.

В. Мерлін стверджує, що індивідуальність і соціальна дійсність влаштовані неоднаковим чином. Способи їх існування підпорядковуються законам, що діють у різних за масштабом фрагментах реальності. Таким чином, ми можемо стверджувати, що особа буде вести себе по-різному на різних етапах своєї життєдіяльності.

Виділяються такі основні підходи до індивідуалізації. Індивідуалізація розуміється як акцидентування, відхилення в процесі соціалізації, викликане дедалі більшою включеністю внутрішніх умов, особистісних особливостей, установок та ін.; як суб'єктивація, тобто становлення особистості як суб'єкта; як самовизначеність і відособленість, вибраність індивідуальності зі спільноти, оформленість її окремо, унікальність та неповторність; як індивідуація, тобто рух від свідомого до несвідомого, осягнення і подолання несвідомого свідомістю, становлення самості; як інтеграція (встановлення балансу між індивідуальними потребами та соціальними вимогами); як сублімація, розгортання індивідуальних прагнень, тенденцій у соціальному середовищі, подолання протидії останньої, пошук і формування механізмів виходу цим прагненням; як варіатизація (становлення індивідуальних варіативних рис під впливом варіативного досвіду); як існування, індивідуальне буття особистості, що являє собою безперервний інтимний процес; як реалізація унікальної сутності особистості, її творче самовираження; як вироблення унікальних життєвих стратегій, смислів, стилів діяльності, що відображають характер і рівень адаптивності особистості; як вищий рівень соціалізованості особистості, що відображає її здатність до соціальної творчості, до привнесення; як інтимізація, тобто включення соціального в глибинні прошарки особистості [2].

Але важко зрозуміти, як організовано сам процес індивідуалізації. Можливо, тому у вітчизняній психології досі відокремлення трактується як додатковий процес, що не має самостійної аксіологічної значущості, і пов'язаний з розвитком особистості як суб'єкта, переходом її від несвідомої ідентифікації до самовизначення, або навпаки. О. Весна спеціально досліджувала проблематику співвідношення соціалізації-індивідуалізації. Вона надає визначення сутності індивідуалізації. На її думку, вона полягає в тому, що індивідуалізація являє собою динамічний процес, який послідовно включає в себе усвідомлену відмову від проходження норми – відокремлення, або деоб'єктивацію, осмислення – звернення до індивідуального неозначеного знання, або інтуїтивацію, і, нарешті, усвідомлення образу з метою його передачі, включення в соціальне знання – екстеріоризацію [3]. Тобто якщо в дошкільному віці індивідуальний досвід співвідноситься з соціальним значенням, то в підлітковому, навпаки, соціальний досвід співвідноситься з індивідуальними смислами. Тут присутні моделювання, гра. Таким чином, в підлітковому віці домінуючою формою діяльності стає персоніфікаційна діяльність, пов'язана з моделюванням, програванням безлічі сценаріїв майбутнього дорослого життя на тлі

індивідуалізації. Тільки при наявності такої можливості в зрілому віці спостерігається духовна реалізація особистості та її інтеграція.

Таким чином, при наявності процесу індивідуалізації, як містка між адаптацією та інтеграцією, ефективна ресоціалізація можлива. Відповідно, можна говорити про послідовність стадій ресоціалізації, яка включає послідовно стадію адаптації (можна позначити її в зазначеному контексті і як стадію реадaptaції), стадію індивідуалізації й стадію інтеграції (в руслі наших досліджень доцільне додавання приставки «ре» і її позначення під назвою стадії реінтеграції).

Лише при розумінні системи стадій можна говорити про механізм соціалізації, пов'язаний зі встановленням тих чи інших типів взаємозв'язків з навколишнім світом, або переходити до розгляду особливостей механізму соціалізації особистості в той тип суспільства, який характерний для тієї чи іншої країни.

Отже, теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до проблеми дослідження показав, що соціалізація – це складний процес включення особистості в соціальну практику, придбання нею соціальних якостей, рис, засвоєння соціального досвіду, у ході якого вона перетворює його у власні цінності та орієнтації, вибірково залучає до своєї системи поведінки ті норми і шаблони, які прийняті у суспільстві. Соціально-психологічний підхід до вивчення процесу соціалізації передбачає виділення в ньому двох взаємопов'язаних напрямків: змістовного, представленого особистісними надбаннями та утвореннями і функціонального, що характеризує те, як і під дією яких соціально-психологічних механізмів відбувається їх формування.

Соціалізація особистості є специфічною формою присвоєння нею тих суспільних відносин, що існують в усіх сферах суспільного життя. Основою соціалізації є освоєння індивідом мови соціальної спільноти, мислення, форм раціональності й чуттєвості, сприйняття індивідом норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків діяльності тощо. Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Тому соціалізацію особистості можна розглядати як сходження від індивідуального до соціального. Водночас соціалізація передбачає індивідуалізацію, оскільки людина засвоює існуючі цінності вибірково, через свої інтереси, світогляд, формуючи власні потреби, цінності [5].

Процес соціалізації постійно супроводжується необхідністю вибору людиною однієї з альтернатив поведінки, різноманітними реакціями у взаємодії з окремими людьми та соціумом. І хоча для більшості індивідів соціальні вимоги є стимулом для вдосконалення, досягнення гармонії з оточенням, немало їх негативно реагує на вимоги суспільства, що спричинює відхилення у поведінці, асоціалізацію, тобто засвоєння особистістю норм, цінностей, негативних ролей, стереотипів поведінки, які спричиняють деформацію суспільних відносин, вносять дисгармонію у взаємодії людини і суспільства.

Висновки. Встановлено, що процес соціалізації має свої форми (спрямована, неспрямована), різновиди (первинна, вторинна (ресоціалізація)), фактори (біологічні, психологічні, економічні, соціальні, політичні, культурологічні), етапи (адаптація,

індивідуалізація, інтеграція, трудова й післятрудова стадії), та поєднує зовнішні впливи на людину – зовнішня інформація, і внутрішній процес відбору цієї інформації, завдяки якому пояснюється наявність, при рівних умовах соціалізації в суспільстві, як просоціальної, так і правопорушної поведінки, зокрема серед неповнолітніх, на становлення особистості яких спрямовуються проходження перших чотирьох етапів соціалізації, які різною мірою представлені в освітніх закладах під час навчання.

Список використаних джерел

1. Арнаутова В.В. Забезпечення соціально-психологічного супроводу вихованців закладів соціальної реабілітації / В.В. Арнаутова // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – №2 (37). – Т. 3. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – С. 15-25.
2. Бочелюк В.Й. Моделювання соціально-психологічних систем: теоретико-прикладний аспект : монографія / За ред. В.Й. Бочелюка. – Запоріжжя : Класичний приват. ун-т, 2008. – 310 с.
3. Єргакова Ю.Г. Соціально-психологічні засади корекції дезадаптивної поведінки підлітків в умовах інтернатних навчальних закладів: автореф. ...дис. к.психол.н. : 19.00.05 / Юлія Геннадіївна Єргакова. – Луганськ, 2014. – 20 с.
4. Соціальна, педагогічна та психокорекційна робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі : Методичний посібник з питань соціальної реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених / Авт. упоряд.: Т.П. Авельцева, З.П. Бондаренко, Н.В. Зимівець, В.І. Лазаренко, В.П. Лютий, Н.Ю. Максимова, Т.П. Цюман; За наук. ред. І.Д. Зверєвої. – К. : Наук. світ, 2006. – 252 с.
5. Trecker H. Social Group Work: Practice and Principles / H. Trecker. – Association Press, 1991. – P. 34-42.